

ՀԱՄԱՍՏԵՂ

ՄՈՌԱՑՎԱԾ ԷԶԵՐ

Լույս է տեսել «Համաստեղ. Մոռացված էջեր» գրքի Դ հատորը (կազմող՝ քանասիրական գիտությունների դոկտոր Մ. Մ. Խաչատրյան): Հատորում ընդգրկված նյութերից ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում Համաստեղի ձեռագիր էջերից մի քանիսը:

ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԻՆ ՀԱՄԱՐ

Ինծի համար հաճելի է տեսնել նոր սերունդի հետաքրքրությունը մեր տոհմիկ գրականության հանդեպ: Այն գրականությունը, որ եղած է հողին, ժողովուրդին եւ մեր անանդություններուն հետ: Այդ անանդության մէջ է մեր դարերու ժառանգը ֆիզիքական օրէնքով, ճիշդ այնպէս, ինչպէս կայ կեանքի յարատեւ շարժումը գոյութեան պայքարին համար: Հաճելի է տեսնել, որ նոր սերունդը այդ հարատեւ շարժման մէջ է՝ որպէս ազգ եւ որպէս հաւաքականութիւն: Այդ շարժման մէջ է եւ պայքարին հետ է, որ ընթացք կ'առնեն ազգերու հին անանդութիւնները: Այն յորդ ջուրն է, որ կու գայ ծանօթ ու շատ անգամ անծանօթ ակերէն՝ ջրաղացքին քարը դարձնելու եւ ցորեն աղալու: Եւ առաւելապէս այդ անանդութիւններուն վրայ կառուցուած են արուեստ եւ մշակոյթ: Մշակոյթը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ զգայարանքը ազգերու գոյութեան պաշտպանման: Այլ խօսքով՝ մշակոյթը ազգերու ֆիզիքական գոյութիւնն է, որ կը պաշտպանէ եւ բանականներէն աւելի ուժեղ է: Առաւելապէս այդ ուժով պաշտպանուած է հայ ժողովուրդը հակառակ դասապայքարներուն եւ պատմութեան մէջ չտեսնուած հալածանքներուն: Հալածանքներուն մէջ կեանքը աւելի գործօն կը դառնայ, եւ աւելի գործօն կը դառնայ մշակոյթը իր վերելքով: Այդ ուժը, շարժումը կու գայ անանդութեան հետ ժառանգական օրէնքով, յաճախ մեզմէ անկախ: Այժմ հոգեբանութիւնը կ'ընդունի, որ մարդը ոչ միայն կը ժառանգէ ֆիզիքական որոշ գծեր, այլեւ նոյն օրէնքով կը ժառանգէ հոգեկանը:

Այլ խօսքով, երբ մենք կը ժառանգենք մեր գլուխին ձեւը, աչքին գոյնը եւ քիթին կաղապարը, նոյն ֆիզիքական օրէնքով ալ կը ժառանգենք մեր հոգեկան մտածումի կառոյցը (Քարլ Բնկ եւ ուրիշ հոգեբաններ ըսելիքներ ունեցած են այդ մասին): Ժառանգութիւնը անհրաժեշտ չէ անմիջական ըլլայ, ըսել կ'ուզեմ՝ հօրմէն կամ մօրմէն: Կրնայ այդ ժառանգութիւնը իր գծերը նետել նախնիքներէն, ըլլայ այդ տոհմային, թէ ազգային: Ահա թէ ինչո՞ւ կ'ըսենք «մեր նախնիքները», որովհետեւ այդ նախնիքները ողջ են ու կ'ապրին իմ ու քու մէջ:

Քաղաքական դժբախտ պատճառներով մենք ցրուեցանք: Ալեկոծուած ծովէն, ջախջախուած նաւէն եզերք հասանք ու ցրուեցանք օտար հողի վրայ, օտար ազգերու մէջ: Վտանգ կար, եւ արդէն մեր անմիջական ֆիզիքական գոյութիւնն էր այդ վտանգին մէջ որպէս ազգ պաշտպանելու: Տարերային ուժն էր, որ կը խլրտար մեր մէջ պահել ազգա-

յինը, եւ այդ ազգայինին մէջ էր մեր հաւաքական պաշտպանութիւնը եւ պաշտպանութիւնը մեր անհատական գոյութեան: Ես կը հաւատամ, որ ամէն հայ անհատ ինքն իր մէջ ազգ է: Եւ մեր պաշտպանութեան կարեւոր զգայարանքները եղած են մեր լեզուն, մեր բարքերը, մեր գրականութիւնը, այլ խօսքով մեր մշակոյթը: Երբ «մեր» կ'ըսենք, այդ ինքնին նկարագիր է եւ մանաւանդ «ոճ»: Այդ «ոճը» անհրաժեշտ է, որ կարենանք ստեղծագործել եւ մշակոյթ դառնայ ինքնութիւն: Այդ «ոճը» ինքը ազգն է՝ այնքան էական, որքան ծաղիկի մը գոյնը, ձեւը եւ հոտաւետ ըլլալը: Կ'ուզեմ ըսել, որ ծաղիկին գոյնը եւ հոտը պերճանք ըլլալէ աւելի ֆիզիքական պաշտպանութեան եւ տեսակը ապրեցնելու անհրաժեշտութիւններ են: Արուեստագետ է այն, որ իր ինքնութիւնը ոճով կու գայ: Այդպէս եկած են բոլոր մեր արուեստագէտները: Առանց այդ ուժեղ անհատականութեան անոնք չպիտի կարենային ստեղծագործել: Ազգերն ալ անհատի նման իրենց ոճն ունին: Ուրիշ է հայ գրողը, ուրիշ ազգերու չափտք է նմանի:

Ինչպէս ըսի, ինչպէս անհատները, նոյնպէս ազգերը իրենց անկումի եւ պարտութեան շրջանին աւելի գործոն կը դառնան. կենսական տարրեր են, որ գոյութեան պայքարի օրէնքով կ'աշխատին պահել ոչ միայն գոյութիւնը, այլեւ «ոճը», այլ խօսքով՝ մեր ազգային յատկանիշները: Մեր վերելքն ու մշակոյթը 1915-ին մեծ անկում ունեցանք, կորսնցուցինք մէկ ու կէս միլիոն հայութիւն եւ մտաւորականութիւնը, որ եղած էր ուժեղ բերդը ժողովուրդի պաշտպանութեան: Այդ մտաւորականութիւնը միեւնոյն շրջանի եւ միեւնոյն ժամանակի արդիւնք չէր: Ըսել կ'ուզեմ, երբ անապատի աւազներուն հետ խառնուեցան Վարուժան եւ Զարդարեան եւ շատեր, կեանքի մը շրջանը չէին անոնք, այլ մեր դարերէն եկած կենսական բան մը կար անոնց մէջ ժողովուրդի եւ ազգի պահպանման համար:

Գրականութիւնը երբեք գրականութեան համար չէ, եւ ոչ ալ արուեստը՝ արուեստի համար: Գրականութիւնը ֆիզիքական կամք է եւ պաշտպանութիւն: Մենք բոլորովին կտրուեցանք այդ 1915-ին նահատակուած սերունդէն: Շղթան փրթած էր, եւ տարիներ յետոյ հայ ժողովուրդի շուար եւ անդաստական կեանքը ապրելու տենչով իր մէջ ստեղծեց արուեստագէտներ, գործիչներ, գրողներ, երաժիշտներ՝ հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան համար եւ անոնց մէջ ուզեց տեսնել եթէ ոչ շատ հին նախնիքներուն, գէթ 1915-ի նահատակներու աւանդութիւնը եւ կապել գալիք շրջաններուն հետ: Սփիւռքին մէջ հայ ժողովուրդին հետ պահ մը շուարումի ենթարկուեցան նաեւ հայ արուեստագէտն ու հայ գրողը: Դարձան յոռետես, դեգերումներու ենթարկուեցան, տարուեցան եւրոպական մշակոյթով, մտածումի եղանակով ու ոճով ու փնտռեցին նախնիքները: Այդ բոլորին մէջ լեզուն բաւական էր, որ շրջանակի մը մէջ բռնէր այդ տարածուող հոսանքը: Լեզուն «ջուր» կամ «հաց» չէ, լեզուն խորհուրդն է հողին, քարին, հացին, տունին, թոնիրին, ծխնելոյզին: Խորհուրդը մեր բարքերուն, մեր տրտմութեան եւ ուրախութեան:

Լեզուն նախնական մարդուն մէջ իսկ արուեստի առաջին արտայայտութիւնն է: Այլ խօսքով՝ բառերը իրենց խորհուրդն առած են առարկաներէն: «Ծառ» կամ «քար» ըլլալէ աւելի ծառին կամ քարին խորհուրդին ցոլացումն է լեզուն: Նախնական մարդուն համար ծառը շունչ էր, եւ մեր նախնիքները պաշտած էին այդ ծառը եւ կամ անտառը, ինչպէս մեր Սօսեաց անտառը, որուն տերեւներու սօսափիւնը պատգամներ էր աստուածներէն, իսկ քարին մէջ սուրբերու շունչը կար: Եւ ժողովուրդը ուխտագնացութեան կ'եր-

թար, մոմ կը տանէր, աղանի կը գոհաբերէր սրբոց քարերուն: Հայաստանի մէջ շատ էին այդ սուրբ քարերը: Ահա թէ ինչպէս խոր իմաստով կը ստեղծուին լեզուները եւ բառերը, որ ազգի մը ինքնութիւնն է՝ կապուած մեր գոյութեան հետ: Լեզուն է, որ մեզ կը կապէ մեր նախնիքներուն, մեր դպրութեան եւ մեր մշակոյթին: Մանաւանդ Սփիւռքի մէջ վտանգի տակ է մեր գոյութիւնը, որովհետեւ վտանգի տակ է մեր լեզուն: Այսօր մէկ աղաղակ մը կայ ժողովուրդէն. «Պահենք մեր լեզուն»: Եթէ պահենք մեր լեզուն, պահած կ'ըլլանք մեր ազգային գոյութիւնը: Ոմանք նոյնիսկ այն միամտութիւնը ունին հաւատալու, որ անգլերէնով ալ կարելի է պահել մեր շունչը: Այդ մտածումը ինքնին պարտութիւն է արդէն: Բաւարար չէ նոյնիսկ կէս-կիսատ հայերէն մը: Պէտք է այնքան լաւ ըլլայ, որ խառնուի արեան հետ ու տարրերը շարժման մէջ դնէ: Այն ատեն անոնք պիտի կրնան ըմբռնել Վարուժան մը, Չարենց մը, Պարոնեան մը եւ ժողովուրդը: Այստեղ ծնած եւ մեծցած սերունդի թերութիւններէն մէկն ալ այդ է, որ նոյնիսկ կը փորձուին ստորագնահատել հայ գրականութիւնը, եւ ճիշդ անոր համար, որ իրենց մէջ պակաս է հայ լեզուի նկարագիրը, որ ինքը ժողովուրդն է:

Այդ լեզուին հմտանալով է, որ այս տեղի սերունդը պիտի ջերմանայ, պիտի սիրէ հայ ժողովուրդը եւ այդ ձեւով պիտի գտնէ ինքզինքը: Ինքզինք գտնել, ինքզինք ճանչնալ կեանքի լաւագոյն հաճոյքներէն է: Եթէ գտնես ինքզինքը, պիտի խառնուիս հայ ժողովուրդի ուրախութեան եւ տխրութեան հետ, եւ ապրիլը աւելի իմաստուն պիտի դառնայ քեզի համար: Դուն պիտի հաւատաս, ինչպէս պիտի հաւատաս կրօնքի մը: Բոլոր կրօնքներուն հիմքը եղած է բարին ու չարը: Հայ ժողովուրդը իր պատմութեան ընթացքին անցած է այդ բոլորէն ու իր մէջ մարմին առած՝ առանց դիցաբանութեան: Դէտերը անոր համար եղած են Լենկթիմուրները, Չինկիզխանները, արաբական, թրքական արշաւանքները: Իսկ բարին եղած են իր հողին կապուած արդար աշխատանքը ու հորովելը, ժողովրդական պարերն ու երգերը, /անընթ./ եւ մանաւանդ մշակոյթին հանդէպ ունեցած իր հզօր կամքը: Առած է Յունաստանէն, Հռովմէն, Բիւզանդիոնէն, այդ բոլորին հետ շաղած ու ստեղծած է իր ինքնուրոյն լեզուով մշակոյթը՝ իր գոյութիւնը յաւիտենական դարձնելու համար: Ուժեղ ազգն է, որ կ'առնէ այդ բոլորէն եւ կը շաղէ իր մշակոյթին հետ: Հայ ժողովուրդի տեւականացումը վաւերական փաստ է մեր մշակոյթի ուժին եւ գեղեցկութեան: Պահենք մեր սքանչելի լեզուն, որովհետեւ լեզուն պատմութիւն է, շունչ է ու արին: Եւ մեր նոր սերունդը այն ատեն, այն ատեն հայ ապրելու մեծագոյն հաճոյքը կ'ունենայ, երբ հմտանայ հայ լեզուին:

Կապուինք մանաւանդ Հայաստանին, որ չի ցրուինք, ուր հայ գրողը հզօր պայքարներով, գոհաբերութիւններով, աքսորներով կ'աշխատի ինքզինք գտնել, գտնել մանաւանդ մեր ազգային ինքնուրոյն ոճը: Այս տեղէն պիտի սկսին մեր դարերը: Տակաւին գոհեր պէտք են ազատութիւնը՝ այդ հազարան թռչունը կամ պլպուլը, ձեռք ձգելու համար: Հայ ժողովուրդը գիտէ գոհաբերել՝ իր գոյութիւնը յաւիտենական դարձնելու համար: Եւ հայ ժողովուրդը յաւիտենական է եւ դեր ունի կատարելիք ազգերու կեանքին եւ պատմութեան մէջ:

ԱՊՐԻԼԻ 24

Մեծ ողբերգութեան մը յիշատակութիւնն է, որ կ'ընենք այսօր՝ մեր յարգանքը տալու

այն մեծ նահատակներուն ու հաղորդութիւն առնելու անոնց մեծ հաւատքէն: Հաւատքը կեանք է, հաւատքը նկարագիր է, հաւատքը երկինք է, հայրենիք է:

Հաւատքը ձգտումն է գեղեցիկ իտեալներու: Ահա ժողովուրդ մը, որ դարերով ապրեցաւ այդ հաւատքով, ունեցաւ խաղաղ ու խռով շրջաններ, յաղթեց ու պարտուեցաւ, շինեց վանքեր գորշ ապառաժներով լեռներու կողքին: Շինեց եկեղեցիներ, ուրկէ կ'արձագանքուէր կարծես ձայնը երկնքին: Շինեց դպրոցներ, շինեց կամուրջներ: Ճամբաներ շինեց: Հերկեց հողը նոյնիսկ լեռներու կողքին ու դաշտը լեցուց հորովել երգերով: Մեր ժողովուրդը շէն էր ու փարթամ նոյնիսկ գերութեան մէջ: Շատ անգամ փլած, հրդեհուած ու թալանուած տունը ան միշտ ալ շինեց, ու շատ չանցած՝ աւերակ տան բակը շէնցաւ, լծուար եզները նորէն աւելցան, տան մէջ աւելցան հարսները /անընթ./ ու ծոցուոր, նոյն շէն տունը՝ մեծցած ու նորածին երախաներու ձայներով լեցուն: Արտին մէջ ինկած հոր աշխատանքին գաւակը հասաւ, գաւակը ճահիլ ու հաւատքի նոր թափով: Երբ կ'ըսեմ՝ ճահիլ գաւակը հասաւ, այն նոր ժմած գաւակն մէջ կար արդէն կազմուած նկարագիր մը հաւատքին չափ ուժեղ: Այդ նոր ժմած գաւակն մէջ արդէն կար աւանդական այն մեծ ժառանգը, որ մեր պապերէն ու պատմութենէն կու գար: Ան կ'առնէր այդ ժառանգութիւնը իր պապենական օրհնուած տունէն, լաչակը գլխին փաթած ու տան օճախի կրակին ու բուխարիկներու ծուխին հսկող հայ մայրէն:

Ան կ'առնէր այդ ժառանգութիւնը հազար ու մի մտահոգութիւններով գլուխն ու դէմքը ծանրացուցած հորմէն: Կ'առնէր հողէն, երկնքէն, մեր աւանդական բարքերէն, կ'առնէր մեր շատ երանելի վարժապետներէն, որոնք կը հաւատային, որ մեր Ա.Բ.Գը երկնքէն իջած է: Ան այդ ժառանգութիւնը կ'առնէր մեր վանքերէն ու եկեղեցիներէն, մեր պարգամիտ եւ խունկի հոտ ունեցող տէրտէրներէն: Այն ճահիլ երիտասարդ գաւակն մէջ նոյնիսկ ժառանգը կար մեր եկեղեցական տոներուն հետ խառնուած հեթանոսական ծեսերէն, մեր Վարդավառէն, մեր Բարեկենդանի տօներէն՝ խառնուած մեր հետ, հեթանոսական ծեսերուն հետ որպէս ոգի եւ որպէս հայրենիքի սէր: Կ'ուզեմ ըսել, որ ամէն մէկ հայ ինքնին թանկագին աւանդութիւն մըն է, ու դուք կը ճանչնաք այդ հայը նոյնիսկ օտար երկիրներուն մէջ, եթէ անունով բնաւ ծանօթ չըլլաք անոր: Ան ձեր քովէն կ'անցնի, ու դուք ետեւ կը նայիք, կարծես ծանօթ մէկը անցաւ ձեր մօտէն: Դուք կը ճանչնաք, կարծես տեսած էք ուրիշ անգամ ուրիշ տեղ մը: Կարծես մանկութեան մը յիշատակը կար անոր աչքերուն մէջ, կարծես պիտի յիշէք անոր անունը՝ Մարտիրոս, Օվաննէս կամ Վահան: Ու ձեզի այնպէս կը թուի, թէ հին, մոռցուած դարեր, շատ դարեր առաջ միասին ապրած էք պապենական ընտանիքի մը մէջ:

Իր հոր գործին հասնող ճահիլ գաւակը լեցուն էր այդ ժառանգութիւնով: Երբէք կարելի չէ երեւակայել 1915-ի այն ահաւոր ողբերգութիւնը, որ եկաւ միանգամ ընդմիշտ արմատախիլ ընելու ժողովուրդ մը իր հողէն, իր աւանդական տունէն ու հոգեկան հարուստ ժառանգութենէն: Անոնք չի գացին որպէս Օվաննէս կամ Յակոբ, անոնք գացին որպէս տէրերը մեր ազգային ու մշակութային մեծ ժառանգութեան: Ամէն մէկ հայ ինքն իր մէջ նկարագիր է եւ պատմութիւն:

Ահաւոր էր մտաւորականութեան մը կորուստը: Աւելի ահաւոր էր ժողովուրդի մը կորուստը, որովհետեւ ժողովուրդը ինքնին անսպառ աղբիւրը եղած է թէ՛ մշակոյթին եւ թէ՛ մեր դիմացկունութեան:

Երբ մենք կ'ըսենք Ռուբեն Զարդարեան կամ Վարուժան, անոնք իրենց կեանքի տեւողութիւնը չեն, որ ծնան այսինչ թուականին ու նահատակուեցան 1915ին: Անոնց ժառանգութիւնը նոյնպէս կու գայ հին, հին ժամանակներէն, մեր հին դպրութենէն, կու գայ Եղիշէն, կու գայ Ս. Մաշտոցէն, կու գայ Դաւիթ Անյաղթէն եւ կամ Եզնիկէն: Թիւ չէին անոնք, թիւ չէին ո՛չ մեր մտաւորականութիւնը, ո՛չ իսկ մեր ժողովուրդը, որոնք անպատենքը քշուեցան աւագներուն տակ թաղուելու:

Անոնց հետ թաղուեցան մեր շէն դպրոցները, մեր վանքերը լեռներու կողքին, մեր ժառանգը հողին ու երկնքին: Եւ ուզեցին թաղել մեր ոգեկան շէն անդաստանը՝ մեր մշակոյթը:

Աշխարհի վրայ ոչ մէկ մարդկային հրէշ պիտի մօտենար ջարդելու գանկը Վարուժանին, այդ մեծ բանաստեղծին, որ ինք իր մէջ բարգաւաճ աշխարհ մ'ըն էր, հայկական աշխարհ: Ոչ մէկ հրէշ պիտի մօտենար ճեղքելու գանկը Սիամանթոյի ու անոր երեւակայութիւնը հրեղէն: Ինչպէս մօտենալ կացիններով մեր բոլոր մտաւորականներուն, որոնց ճակատին վրայ Աստծոյ մատը կար եւ որ բոլորին ձգտումն էր գեղեցիկը, բարին ու համամարդկայինը: Վերջապէս ինչպէս մօտենալ ժողովուրդի մը կացիններով եւ սուրբով, երբ այդ ժողովուրդը աշխատած է իր թշնամին իսկ հասցնել քաղաքակրթութեան ազգերու աստիճանին՝ տալով անոնց ճարտարապետութիւն, շինելով նոյնիսկ անոնց մզկիթները ու /արհեստները/, ստեղծելով անոնց թատրոնը, մանաւանդ ստեղծելով երկրի մը տնտեսութիւնը: Այո՛, մարդկային որեւէ հրէշ կրնար մօտենալ ջարդելու գանկը Զօհրապի: Որեւէ անասնական հրէշն անգամ չպիտի ուզէր ծծկեր երախան դիակնացած մօր կուրծքին վրայ ձգել: Միայն թուրք մը կրնար ընել այդ:

Հայ ժողովուրդը պատմութեան ընթացքին շատ է տեսեր ողբերգութիւններ: Տուրքիներ, լենկթեմուրներ շատ են անցեր մեր հողին վրայէն: Մեր շէն քաղաքներն, ուր աշխարհի քարուանդները կը մտնէին ու կ'ելլէին, արդէն հողին տակ են, եւ սակայն նախախնամական ինչ օրէնքով այս ժողովուրդը ոչ միայն գիտէ իր ակռաներով պահել իր գոյութիւնը, այլեւ կոչումն ունի ազգերու պատմութեան իր դերը կատարելու:

1915ի մեր ողբերգութիւնը բաւական էր ոեւէ ցեղի կամ ազգի համար, որ դադարէին գոյութիւն ունենալ: Հայաստանի մը կորիզը, հեռապատկերը առաւելապէս եղած է Արեւմտահայաստանը, այն Հայաստանը, ուր կատարուեցաւ այդ մեծագոյն ողբերգութիւնը: Գերմարդկային ի՞նչ ուժ կրնար թաքնուած ըլլալ այս ժողովուրդի մէջ, որ այդ ահաւոր աղետէն անմիջապէս յետոյ, առանց տկար զգալու, կազմեց կամաւորական խումբեր ու հեռուած միմիայն իր ոգիի վրայ՝ յայտարարեց անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւն ու պաշտպանեց այդ Հանրապետութիւնը դարերով պետական կեանք ու բանակ ունեցող եւ մանաւանդ վայրենաբարոյ թուրքին դէմ: Հայ զինուորը բոլորիկ ոտքերով կռուեցաւ:

Հայ նախարարը, ուտելիքով մտահոգուած, կարկտնուած հագուստներ հագաւ, միեւնոյն ժամանակ ժողովուրդի զաւակները պատերուն տակ կ'իյնային սովամահ եւ հիւանդ:

Եթէ 1915ի ահաւոր ողբերգութենէն յետոյ Հայաստան մը ստեղծուեցաւ, այդ մեծագոյն հրաշքներէն մէկն էր ոեւէ ազգերու պատմութեան մէջ: Այդ ըսել է, որ հակառակ որ շատ հին ազգերէն մէկն ենք, հակառակ որ ենթարկուած ենք նմանը չտեսնուած աղետ-

ներու, դեռ երիտասարդ ենք: Եւ էն կարելորը՝ ուժեղ ենք մեր նկարագրին մէջ:

Եւ արդէն ազգ կամ հայրենիք ինքնին անհատականութիւն է ու նկարագիր: Մենք չենք բաժներ մեր հայրենիքի այսօրուայ բեմիմը, որովհետեւ այնտեղ կ'սպառնան աղ-ճատել մեր ցեղային նկարագիրը: Այնտեղ անհատն իսկ նկարագիր ունենալէ դադրած է:

Մենք կը հաւատանք, որ հայ ժողովուրդը ինչ պայմաններու մէջ ալ ըլլայ պիտի կրնայ պահել իր նկարագիրը, որ ինքնին ցեղային առողջութիւն է: Այդ առողջութիւնն է, որ մեզի ժառանգ ձգեցին 1915ի Եղեռնի մէկ միլիոն զոհերը:

Հայ մայրը անապատի բոլոր տանջանքներէն յետոյ կը տարուի արաբ/անընթ./ վրա-նը իր փոքրիկ աղջկան հետ: Հայ մայրը իր աչքերով կը տեսնէ՝ ինչպէս ամբողջ հայու-թիւն մը կ'ոչնչանայ անապատի աւազներուն մէջ: Ու կը մտածէ ոչ միայն շարունակու-թիւն մը, այլեւ մշակոյթը իրմով սկսիլ: Ան վախով ու դողով առիթ կը գտնէ պահ մը հե-ռանալ վրանէն ու իր աշխատանքէն՝ փոքրիկ աղջկան հայ լեզուն սորվեցնելու համար: Իհարկէ ո՛չ թուղթ կար այնտեղ, ո՛չ մեկան: Հայ մայրը աւագին վրայ մատով Ա.Բ.Գը գրելով եւ աւրելով ու Ա.Բ.Գով նախադասութիւն կազմելով իր աղջկան շատ լաւ հայե-րէն կը սորվեցնէ: Եւ Եգիպտոսի մէջ տեսայ այդ տիպար հայ մայրը եւ նոյնքան համակ-րելի տիպար հայ աղջիկը, որ սորված էր իր հայերէնը աւագին վրայ գրուած Ա.Բ.Գով:

Ահա նմոյշ մը միայն բնագոյ դարձած մեր ցեղային առողջութենէն:

Եւ աւելի մեծ հաւատք ունեցայ մեր ժողովուրդի առողջութեան մասին, երբ 1929ին այցելեցի Պէրոյի վրանաքաղաքը: Այնտեղ տեսայ փտած տախտակներով ու ժանգոտ թիթեղով շինուած տուններ: Հոն էր, որ անապատներէն հալածուած եւ հազար ու մի տանջանքներէն անցած հայ ժողովուրդէն մաս մը կայան դրած էր այդ վայրին մէջ: Տու-ները փոքրիկ հաւաքոյներ էին, եւ սակայն այդ շարժուն ժողովուրդը այնտեղ ստեղծած էր տնտեսութիւն մը: Անձրեւէն թրջուած նման փոքրիկ պատսպարանի մը առջեւ էր, որ կանգ առինք: Ինծի հետ էր նաեւ ծանօթ թերթի մը խմբագրապետը: Այդ պատսպարանի սեմէն ներս տեսանք մէկը, կարկտնուած շալվարով, իւղոտ գտակով եւ սակայն ծանր ու կիրթ դէմքով մէկը, որ այծի գլուխներ կը քերթեր: Այդ էր իր ապրուստը:

Այծի գլուխները քերթելէ յետոյ շուկայ կը հանէր վրանաքաղաքին մէջ: Մեր խօսքերը հետզհետէ հետաքրքիր դարձան, որովհետեւ այծի գլուխ քերթող ծերուկը կը խօսէր շատ մաքուր հայերէն: Ան երբ իմացաւ, որ թերթի մը խմբագիրն է իր հետ խօսողը, մոռ-ցաւ իր աշխատանքը, մոռցաւ, որ իր հաճախորդները այծի գլուխին կը սպասէին, եւ ես նկատեցի, որ յուզում կար անոր ձայնին մէջ, երբ ներսէն բերաւ ծանօթ հայ թերթը եւ ը-սաւ. «Պարո՛ն խմբագիր, գիտե՞ս թէ ո՞ր կ'երթայ մեր հայ լեզուն»: Կարդաց հատուած մը, քննադատեց հայերէնի սխալները, կանգ առաւ նախադասութեան մը առջեւ ու հար-ցուց. «Դուն ըսէ, պարո՛ն խմբագիր, ո՞ր է տէրբայն այս նախադասութեան մէջ»: Այծի գլուխ քերթող համակրելի ծերունին մեր երկրի երանելի ուսուցիչներէն եղած էր եւ լաւ գրաբարագետ: «Ըսէ, պարո՛ն խմբագիր, ո՞ր կ'երթայ մեր հայ լեզուն»: Եւ ես այդ պա-հուն նկատեցի, որ մեր դէմ կ'եցող ու այծի գլուխ քերթող ծերունին կարծես այն խիստ Ս. Մեսրոպն ըլլար՝ խիստ ու աններող: Ան կարծես մտահոգուած չէր իր վիճակով. «Ը-սէ, պարո՛ն խմբագիր, ո՞ր կ'երթայ մեր հայ լեզուն»:

Եւ պէտք է որ ուժեղ ըլլայ այդ նկարագիրը, որովհետեւ ոչ միայն այդ նկարագիրը

պահելու, այլև ուժեղացնելու համար հսկայական զոհեր տուած ենք:

Որո՞նք են մեր ցեղային նկարագրերը:

Եթէ մօտենանք մարդկային պատմութեան մէջ տեղի ունեցած մարդկային գեղեցիկ ձգտումներուն, պիտի տեսնենք, որ մարդկութիւնը նոյնպէս մեծ զոհեր տուած է՝ փրկելու համար ինչ որ բարի է, ինչ որ գեղեցիկ է, ու կառուցած է բարոյական մեծ տաճար մը: Եթէ սերտելու ըլլանք մեր ժողովուրդի նկարագիրը, պիտի տեսնենք, որ ան իր պայքարներով ու սկզբունքներով եղած է գեղեցիկ ձգտումներ արտայայտող փոքրիկ աշխարհ մը: Մեր ժողովուրդին ապրեցնող էն առողջ նկարագիրը եղած է, ինչպէս ըսի, հաւատքը: Ան ոչ միայն հաւատաց, այլև 1915ին մեծ զոհեր տուաւ պահելու համար այդ հաւատքը ու ժառանգ ձգելու եկող դարերուն: Անոնք շատ աւելի էին, քան այն բանակները, որոնք աշխարհագրական սահմանները կը պահեն: Անոնք իրենց զոհաբերութիւնով ստեղծեցին հոգեկան մեծ սահման մը, որուն ոչ մէկ թշնամի կրնայ հասնիլ:

Անտարակոյս քրիստոնէական շարժումը աշխարհի պատմութեան մէջ եղած է համամարդկային ու բարոյական ուժերէն գլխաւորը: Շատ ժամանակ չանցաւ, եւ արդէն 3-րդ դարուն Գրիգոր Լուսաւորիչի գլխաւորութեամբ կործանուեցան բազինները: Մանրամասնութիւններ կը պակսեն, եւ սակայն ես կը հաւատամ, որ հայ ժողովուրդը նոյնպէս ընդունակ է համամարդկային սկզբունքներ դնել նաեւ իրենց բազիններու փառաբանութեան մէջ:

Եղիշէ տուած է Վարդանանց վիպային գեղեցկութեամբ: Կայ այնտեղ տող մը, որ նոյնպէս նկարագիրն է հայ ժողովուրդին եւ կ'արտահայտէ ուժգնութիւնը մեր հաւատքին. «Ահա սուր քո եւ պարանոց մեր»: Դարերէ յետոյ այդ հաւատքն էր, որ արտայայտուեցաւ 1915ի մէկ միլիոն զոհերու կողմէն: «Ահա սուր քո եւ պարանոց մեր». մենք չենք զիջեր մեր հաւատքէն ու մեր նկարագիրէն»:

Ըսուած է, որ կան պարտութիւններ, որ մեծ յաղթանակներ են: Վարդանանցը այդ մեծ յաղթանակներէն մէկըն է: «Ահա սուր քո եւ պարանոց մեր»: Նոյն ձեւով յաղթանակեցին 1915ի զոհերը: Քրիստոնէութիւնը որեւէ շրջանէն երկինքինն է եւ մարդկայինը, եւ հայ ժողովուրդը գիտէ այդ մարդկային սկզբունքները դարձնել ցեղային:

Հրէայ ցեղի տաղանդաւոր մէկ գրող՝ Շոլոմ Ալ, իր մէկ պատմութեան մէջ կու տայ դրուագ մը հրէայ ցեղի ապրելու ուժը եւ հաւատքը արտայայտող: Հռովմայեցի զօրավարը իր զօրքերով յարձակած է հրէայ անպաշտպան ժողովուրդին վրայ. ջարդ, հրդէհ, ճիչ ու արիւն եւ սակայն ոչ փախուստ: Սուրերը աւելի կը շաչին, ու զոհերը աւելի ու աւելի կը շատնան: Զօրավարը սարսափով կը տեսնէ, որ հրէայ ժողովուրդը՝ ծեր թէ երիտասարդ, մայրը իր զաւակը գրկած, թնդանօթին ու սուրերուն դէմ կը վազեն խառնուելու համար միւս բոլոր զոհերուն: Այդ պահուն է, որ հռովմայեցի զօրավարը սարսափահար կը հրամայէ, որ դադրեցնեն կոիւր: Զօրավարը պարտուած էր՝ տեսնելով մարդկային աներեւակայելի զոհաբերութիւնը. «Ահա սուր քո եւ պարանոց մեր»:

Այդ նոյն հրէայ ժողովուրդը ոչ միայն յաղթանակեց իր մշակոյթով եւ ամէն բանով, այլև հազարաւոր տարիներ յետոյ ստեղծեց իր հայրենիքը, երբ դարեր ի վեր Հռովմը դադրած էր գոյութիւն ունենալէ:

Քրիստոնէութիւնը որպէս օրինակ վերցուցի՝ ցոյց տալու համար մեր նկարագիրը, մեր հաւատքը համամարդկային բարոյական սկզբունքներուն հանդէպ: Մեր հեթանո-

սական շրջանէն հազիւ մի քանի կտորներ փրկուած են հէքեաթի վիճակով: Մենք նոյնպէս կը տեսնենք այնտեղ մարդկային գեղեցիկ ձգտումներու արդիական ըմբռնումը: Ես կը սիրեմ յաճախ մեր ցեղային ծագման օրինակը մէջտեղ բերել, որովհետեւ ես չգիտեմ ուրիշ ազգի մը ծագումը, որ հիմնուած ըլլայ մեծագոյն ու ազնուական իտեալի վրայ, որ քան հայ ցեղի ծագումը: Հայկ կը հեռանայ Բելէն, որովհետեւ կը նախընտրէ ցուրտ սառնամանիքին մէջ ազատ ապրիլ, քան Բելի խոստացած դրախտին մէջ գերի ըլլալ: Ահեղ կռուին մէջ Հայկ կը յաղթանակէ իր փոքրաթիւ զօրքերով յանուն ազատութեան: Ահա պայքար մը, որ այսօրուանն է եւ որ վաղուանը պիտի ըլլայ, եւ այդ կապուած մեր ցեղային ծագման հետ: Նոյն հզօր կոչիւր՝ յանուն ազատութեան՝ Սասունցի Դաւթի եւ Սարա Մելիքի կռուի պէս:

Եթէ մօտենանք մեր դիւցազնական պատմութեան, մենք պիտի տեսնենք, որ հայ հերոսը առաւելապէս ներշնչուած է մարդկային մեծ սկզբունքներով: Այդ նկարագիրը ինչքան հին է, նոյնքան եւ նոր է: Այդ հայ ժողովուրդն է: Նոյն համամարդկային սկզբունքներու առաքեալները եղած են Նազարեան, Աբովեան, Նալպանտեան, Արծրունի, Բաֆֆի, Ահարոնեան, Խրիմեան, Մխիթար աբբա եւ մեր սրբազան ֆետայիները: Բոլոր անոնք, որոնք զոհ գացին 1915ի այն ահաւոր Եղեռնին:

Սուրբն աւելի գեղեցիկ գաղափարներն են յաղթանակողները: Ահա թէ ինչու ինչքան թալլեցին, միշտ շէն մնաց հայ տունը: Ինչքան հալածեցին անոր մշակոյթը, ան լեռներու կողքին ու օտար երկիրներու տակ մշակոյթին տունը, վանքեր շինեց: Ինչքան հալածուեցաւ ան, իր հաւատքը աւելի ամուր պահեց ու ստեղծեց այսօրուայ Հայաստանը, որովհետեւ նոյն հաւատքով շարժեց իր սուրը:

1915ի աղետի մէկ միլիոն զոհերը սրբազան զոհերն էին մեր դարաւոր հաւատքին ու անսպառ ուժին: Անոնք չպարտուեցան, անոնք յաղթանակեցին: Երբեւէ չեն պարտուիք անոնք, որոնք կ'իյնան հաւատքի մը համար: Թշնամին մեր սուրբն չվախցաւ. ան մեր հաւատքէն վախցաւ: Եւ նոյն ժողովուրդն է այսօր Հայաստանին մէջ, նոյն ժողովուրդը՝ այսօր արտասահմանի մէջ: Ժամանակները կարճ են ազգերու պատմութեան համար, եւ օր մըն ալ պիտի տեսնեն, որ թուրքը անցնող ազգերու ճակատագրին ենթարկուած է, եւ մենք ենք յաղթանակողը, որովհետեւ հայ ժողովուրդը գիտէ զոհուիլ լաւագոյն սկզբունքներուն համար: Մենք հաւատքով պիտի յաղթենք: Կռուի մէջ, թէեւ փոքրաթիւ Հայկի զօրքերու նման, սակայն պիտի յաղթենք: Հայկի բազուկն ունինք: Մեր բազուկներուն մէջ հաւատքի ուժը կայ:

ՄՇԱԿՈՅԹԸ

Ազգերու կազմութիւնը հաւաքական պաշտպանութիւն է, գոյութեան պաշտպանութիւն: Այդ նպատակին համար կը շինեն բերդեր, պարիսպներ: Եթէ ուժեղ են, կը յարձակին, եւ եթէ տկար, կը պաշտպանուին: Կը յարձակին այն ազգերը, որոնք աւագակային բնագոյնէն ունին՝ սպաննելու, գրաւելու եւ տկար ժողովուրդ մը հարկատու դարձնելու: Պատմութիւնը ցոյց կու տայ, որ հայ ազգը առաւելապէս ինքզինք եւ իր արժէքները պաշտպանած է բարբարոսներու յարձակումներուն դէմ: Եւ կը պաշտպանուին միայն այն ազգերը, որոնք շինարար են եւ ընդունակ ստեղծելու մշակոյթ եւ քաղաքակրթու-

թին՝ նոյնպէս իրենք զիրենք պաշտպանելու համար: Ես չգիտեմ աւելի հզօր բանակ եւ աւելի հզօր զէնք, քան ինքը մշակոյթը եղած է հայ ժողովուրդին համար: Ան մշակոյթով շնչած է եւ մշակոյթով ալ ապրեցուցած է եւ գոյութիւնը: Հայ ազգը մեծ բանակներ ունեցած չէ՝ նոր հողամասեր եւ երկիրներ հարկատու դարձնելու համար: Յաճախ հարկատու եղած ենք, յաճախ պարտուած ենք, եւ մենք այդ պարտութիւնով յաղթած ենք: Մարդկային պատմութիւնը չգիտէ ազգ մը կամ ժողովուրդ մը, որ այնքան յարձակումներու ենթարկուած ըլլայ, այնքան զոհեր տուած ըլլայ եւ պահէ իր գոյութիւնը, որքան հայ ժողովուրդը եղած է: Եւ կարելի է զարմանալ, թէ ինչ է գաղտնիքը, որ հայ ազգը կ'ապրի հակառակ անոր, որ շատ հին ազգերէ մէկը եղած է: 5-րդ դարէն առաջ եւ յետոյ մեր երկրի տէրերը եղած են պարթեւները, սասանեանները, Հռովմը, Բիւզանդիոնը եւ 7-րդ դարուն՝ արաբները: Տիգրան Մեծէ յետոյ մեր արքունիքին տէր եղած են պարթեւ Արշակունիները: 450 տարի մինչեւ 5-րդ դար: 3-րդ դարէ սկսաւ Պարթեւ Անակին որդին՝ Լուսաւորիչը, հաստատած է հայ կաթողիկոսին աթոռը եւ դարձած է տոհմային: Մամիկոնեանները, որ մեր պատմութեան մէջ մեծ դեր կատարեցին, չինացիներ եղած են եւ իրենց ուժերով ապաստան գտած են Հայաստանի մէջ 3-րդ դարուն: Օտարներ եղած են նաեւ Բագրատունիները, որ նոյնպէս մեծ դեր կատարած են մեր պատմութեան մէջ: Զարմանալին այն է, որ թէ՛ Արշակունիները, թէ՛ հայ եկեղեցիներուն տէր պարթեւ տոհմը Լուսաւորիչի, թէ՛ Մամիկոնեանները եւ թէ՛ Բագրատունիները ոչ միայն հայացած են, այլեւ, ինչպէս ըսի, մեր ազգային պատմութեան մէջ մեծ դերեր կատարած են: Կարելի է զարմանալ, թէ ո՞ր է ուժը այդ հրաշքին եւ կամ կախարդանքին: Այդ կախարդանքը եղած է հայ մշակոյթը: Այդ մշակոյթին մենք առաւելապէս ծանօթ ենք 5-րդ դարէն սկսեալ, երբ մեր գրերու գիտով անցաւ պատմութեան եւ հասաւ մեզի:

Քրիստոնէութիւնն որպէս արեւմտեան մշակոյթ եկաւ, եւ այդ մշակոյթի վրայ հիմնուեցաւ ոչ միայն մեր ազգային մշակոյթը, այլեւ մեր ազգային գոյութիւնը՝ այդ մշակոյթին հետ մասամբ խառնելով հեթանոսականը: Ճարտարապետական ուժեղ թէքնիք եւ գեղարուեստական գծեր ունեցած է հայ ճարտարապետութիւնը՝ այնքան կատարեալ, որ, եւրոպացիների կարծիքով, իր ուժեղ ազդեցութիւնը ձգած է եւրոպական ճարտարապետութեան վրայ: Բարգաւաճ եղած են մեր եկեղեցական մատենագրութիւնը, միջնադարեան գրականութիւնն ու տաղերգութիւնը: Հարուստ եղած ենք թարգմանութիւններով, այնքան հարուստ, որ բաւական ձեռագիրներ կարելոր հեղինակներէն հայ թարգմանութիւններով փրկուած են: Շատ հարուստ եղած ենք, եւ վանքերը լեցուցած ենք ձեռագիրներով: Եւ այդ բոլորը քաղաքական ծանր պայմաններուն ներքեւ ստեղծագործած են: Շատ կանուխ սկսած է մեր ժողովրդական գրականութեան զարթոնքը՝ 13-րդ դար, ուրկէ կը սկսին կեանքն ու իրականութիւնը: Այսօր պիտի ներկայացնեմ ձեզի մեր բանաստեղծութեան մեծ վարպետներէն աշուղ Մայաթ-Նովան, որ ապրած է 250 տարի առաջ: Այդ առիթով կ'ուզեմ ներկայացնել նաեւ աղբիւրը մեր միջնադարեան տաղերգութեան եւ աշուղականութեան:

Մշակոյթը ինքը հայ ժողովուրդն է: